

Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan)

08-09 Ekim 2018 MALATYA

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İnönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İnönü Üniversitesi Yayınları No: 39
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 3

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Takım Numarası
978-975-8573-80-6 (Tk)

ISBN
978-975-8573-79-0 (1.C)

1. Baskı Aralık 2018 Ankara 1000 Adet

Editörler

Prof.Dr. Fikret KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÜZEL
Dr. Öğr. Üyesi Fethullah ZENGİN
Arş. Gör. Ömer TOZAL

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASİMEVİ | PRINTING HOUSE
Serhat Mah. 1256 Sokak No:11
Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

**Açıklama: Bu eserde yer alan tebliğ metinlerinin tüm sorumluluğu,
yazarlarına aittir.**

CUMHURİYET DÖNEMİ FATİH CAMİ'NDE HADİS EĞİTİMİ

Seyit Ali GÜŞEN¹

Özet: İslam eğitim tarihinde camilerin önemi herkes tarafından bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği zaman ilk icraatinin cami inşası olduğu malumdur. el-Mescidü'n-Nebevî olarak bilinen bu cami ve buradaki eğitim, sonraki yıllarda eğitim kurumlarında örnek olarak görülmüş ve cami dersleri yüzyıllar boyu devam etmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, 1453'te İstanbul'u fethettikten sonra Fatih Külliyesini kurmuş ve orada o zamanın en üst düzey eğitimini vermeyi hedeflemiştir. Sahn-ı seman adıyla eğitim verilen bu kurumdaki eğitimin yanında Cami dersleri de yapılmış pek çok alanda eserler okutulmuştur.

Cumhuriyet döneminde ise Türkiye genelinde pek çok durumda dini eğitim yasaklanmış, daha önce icra edilen dersler engellenmiştir. Fatih Cami'inde ise çeşitli sıkıntılara rağmen bazı alimler bu dönemde de ders okutmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet Döneminde Fatih Cami'inde okutulan derslerin önemli bir bölümünü ise hadis kitapları oluşturmaktadır. Bu tebliğde öncelikle Fatih Cami'indeki genel dinî eğitimler ve ders halkalarından bahsedilmiş, sonra da hadis dersleri hakkında bilgi verilmiştir.

☞ HADITH EDUCATION IN FATİH MOSQUE DURING THE REPUBLICAN PERIOD

Abstract: The role of mosques in the Islamic education is a well-known fact. The first thing which was done by the Prophet after his migration to Medina was the construction of a mosque. This mosque, which has been known as al-Masjid al-Nabawi, and its education were seen as a model for the educational institutions in Islamic history. The courses which were given in this mosque has become the core of the Islamic courses for years.

After conquering Istanbul in 1453, Mehmet the Second (the Conqueror) established an Islamic-Ottoman Social Complex which has been called Sahn-ı Seman. In this institution, it was aimed to give the highest level of education at that time. The courses were not given only at the Sahn-ı Seman complex but also in Fatih Mosque

However, in the Republic period, the religious education was prohibited in Turkey and courses in the mosques were banned because of the new

¹ Dr. Öğr. Üy., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

secular regulations. Despite the various troubles, some scholars kept teaching courses in Fatih Mosque in this period. During this period, the most important part of the courses was given in the mosque were regarding the field of Hadith. In this paper, the course circles in the mosque were mentioned, then some information about hadith courses in the mosque was given.

☞ Giriş

Medeniyetimizin en temel unsurlarından biri olan camiler, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren –özellikle- yaygın eğitimin merkezinde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği zamanki ilk icraatinin cami inşası olduğu malumdur. el-Mescidü'n-Nebevî olarak bilinen bu cami, Rasulullah (s.a.s.) zamanında sadece namaz kılınan bir mekân olarak görülmemiş, bilakis mü'minlerin bir araya gelmelerine vesile olan ve ümmetin her türlü meselesinin çözüldüğü bir merkez olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in bir eğitim müessesesi olarak belirlediği Suffe Meclisi de mescidin içerisinde yer almakta ve o dönemde ashabın eğitim ve öğretiminde önemli bir görev icra etmiştir.

Mescidin ilim merkezi olma durumu, sonraki halifeler döneminde de devam etmiş, pek çok sahabînin ders halkaları mescidlerde gerçekleşmiştir. Gerek yeni kurulan şehirlerde gerekse fetihlerle Müslümanların yaşadığı bölgelerde camiler, ilim hayatının merkezi olmaya devam etmiştir. Sonraki yüzyıllarda çeşitli bölgelerde kurumsal olarak bazı ilim merkezleri kurulunca uzmanlık eğitimleri bazı medreselere alınmışsa da camiler eğitim merkezleri olma vasıflarını kaybetmemişlerdir.²

Camilerdeki ders halkaları, talebelerin üstadlarından miras aldığı ders mekânları olmuştur. Mesela Abdullah b. Mes'ud'un Kûfe Camii'nde ders verdiği sütun, daha sonra öğrencisi Alkame'nin, ondan sonra öğrencisinin öğrencisi İbrahim en-Nehaî'nin, daha sonra onun öğrencisi Mansur'un, daha sonra Süfyan es-Sevrî'nin, sonrasında Veki b. Cerrah'ın daha sonra da Ebubekr b. Ebî Şeybe'nin ders mekânı olmuştur.³

İstanbul'un 1453'te fethedilmesi ile birlikte Fatih Sultan Mehmet'in ilk yaptığı icraatlardan biri de Fatih Külliyesi'ni kurmak olmuştur.⁴ O, bu külliyyede Sahn-ı Seman ismi verilen bir eğitim merkezi oluşturmuş ve gerek ülke içinden, gerekse İslam dünyasının farklı bölgelerinden alanında uzman pek çok alimi İstanbul'a davet ederek bu bu külliyenin ilmî seviyesini kurulduğu andan iti-

² İslam Medeniyetinde camilerin konumu için bkz. Cahit Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Câmî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sayı: 3, s. 225-241.

³ Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî İbn Adiy, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcut, Beyrut, 1997, I, 225.

⁴ Fatih Sultan Mehmet'in, Fatih Camii ve külliyesini en helal para olarak tavsif edilen ganimetin kendisine düşen "Humus" payıyla yaptırmış olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Ahmet Yüksek, *Hafız Emin Saraç Hocamla Hatıralarım*, Basılmamış Hatıralar, s. 177.

baren en üst seviyede tutmuştur. Nitekim İstanbul Üniversitesi de kuruluş tarihini bu medresenin başlangıcına bağlamaktadır.

Örgün ve yaygın eğitimde yüzyıllar boyunca merkezî konumunu devam ettiren Fatih Camii'nde Osmanlı'nın son dönemlerinde 35 ayrı ilim halkasının bulunduğu, herbirine devam eden ayrı öğrenci gruplarının olduğu ifade edilmektedir. Son devir Osmanlı âlimlerinden Ali Haydar Efendi'nin (ö. 1960), dersini erken bitirerek talebesi konumundaki Şeyhülislamlık Ders Vekili Mehmed Zahid Efendi'nin (ö. 1952) dersini dinlemesi⁵ aynı anda devam eden ders halkalarına işaret etmektedir. Aşağıda Fatih Camiindeki derslerin Cumhuriyet Dönemindeki durumlarına işaret edilecek ve bu derslerdeki Hadis eğitimi incelenecektir. Bu dönemdeki eğitime geçmeden önce konuyla son derece alakalı olan Tevhid-i Tedrisat kanununa ve bunun Fatih Camii'nde yapılan eğitim üzerindeki etkilerine kısaca işaret etmek yerinde olacaktır.

☞ I. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Eğitime Etkisi

Kelime olarak öğretim birliği demek olan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Osmanlı Devleti döneminden Cumhuriyet dönemine kadar eğitim ve öğretime devam eden yerli-yabancı bütün vakıf eğitim kurumları ile Şer'iyye ve Evkaf Vekaletine bağlı bütün eğitim kurumlarının yönetim ve kontrollerinin Maarif Vekaleti (M.E.B.) çatısı altında toplanarak eğitim yaptırmak düşüncesiyle 3 Mart 1924'te TBMM'ce kabul edilip 6 Mart 1924'te yürürlüğe konan kanun neticesinde bütün mektep ve medreselerin eğitim hizmetleri bakanlığa devredilmiştir.⁶

Bu kanunun uygulanması, genelde camilerde, özelde Fatih Camii'nde kurulan ders halkalarını olumsuz etkilemiştir. Zira eğitimin sadece Maarife devredilmesi ile camilerdeki dersler eğitim kapsamında görülerek mezkûr kanuna aykırı görülerek yasaklanmış olmaktadır. Bazı hatırat kitaplarında fiilî olarak da camiye gelen gençlerin kolluk kuvvetleri tarafından fiziki müdahalelere maruz kaldığına dair örnekler bulunmaktadır.⁷

Ayrıca laik bir eğitim prensibi ile Din dersleri de genel eğitimin dışında bırakılmış, 1924'te liselerden, 1927'de ortaokullardan, 1931'de genel eğitim kurumlarından, 1939'dan itibaren ise köy ilkokullarından Din Bilgisi dersleri çıkarılmıştır.⁸ Bu kararların uygulamaya konmasıyla örgün eğitimde dinî tedrisatın sona erdirildiği ortaya çıkmaktadır.

⁵ M. Emin Saraç hocaefendiden naklen. 15.04.2009.

⁶ Abdullah Akın, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi*, İstanbul, 2011, s. 75.

⁷ Bu müdahalelere örnekler için bkz. Fatih Çıtak, *Fatih Hatıratı*, İstanbul, 2016.

⁸ Akın, *Din Eğitimi*, s. 302.

II. Fatih Camiinde Dinî Eğitim

Örgün eğitimde, din eğitiminin kaldırılması öğrencilerin okullarda dinî eğitim almasının önüne geçse de yaygın eğitim kapsamında Osmanlı medreselerinde dersiam ve müderris payesi alanlara Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası Diyanet İşleri Riyaseti nezaretinde vaaz ve irşada izin verilmiştir. Bununla birlikte bu, mutlak bir izin olmayıp vaizlerin ve vaaz konularının muhteva olarak Emniyet'in onayından geçmesi şartı koşulmuştur.⁹ Bu izne binaen Fatih Camii'nde bazı müderris ve dersiamlar ise vaaz adı altında kitaplar okutmuşlardır. Onlardan bir kısmı bu görevi tutuklanma pahasına yapmışlar, tutukluluk sonrası derslerine devam etmişlerdir.¹⁰

1. Cemaate Yönelik Klasik Kitaplar Okutulan Dersler

Fatih Camii'ndeki dersleri muhtevaları açısından ayırmak mümkündür. Buradaki derslerin bir kısmında Osmanlı cami geleneğini takip ederek klasik kitaplar okutulmuş bir kısmında ise özel öğrenci yetiştirme hedeflenmiştir. Genel dersleri de diğer dersler ve hadis olarak ikiye ayırmak mümkündür. Aşağıda, Fatih Camii'nde ders veren hocalar ve bu dersler hakkında bilgi verilecektir.

A. Seyyid Abdülhakim Arvâsî (Üçışık) Efendi (ö. 1943)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi olarak meşhur Abdülhakim Arvâsî, 1865 yılında Van/Başkale'de doğmuş, ibtidâî ve rüşdiyeyi Başkale'de okumuştur. Daha sonra Irak'ın çeşitli bölgelerindeki tanınmış âlimlerden icâzet alarak Başkale'ye dönmüştür. Kendisine miras kalan servetle bir medrese yaptırarak zengin bir kütüphane kurmuş ve bu medresede yirmi yıla yakın ders okutmuştur.

Abdülhakim Arvâsî, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Ruslar'ın Başkale'yi istilâ etmesi ve Ermeniler'in silâhlanarak müslüman halkın mallarını yağmalamaya başlamaları üzerine, hükümetin emriyle Başkale'den ayrılmış çeşitli şehirlerde bulunduktan sonra 1919'da İstanbul'a gelerek Eyüp'teki Kâşgarî Dergâhı şeyhliğine ta-

⁹ Akın, *Din Eğitimi*, s. 285. Örnek olarak İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün İstanbul Müftülüğü'ne yazdığı yazı dikkat çekmektedir. "İstanbul Müftülüğü'ne...Ramazanın Yaklaşması dolayısıyla **vaizlerin isim ve soyadları ile hangi camilerde, ne günleri ve saat kaçta** vaaz vereceklerinin bildirilmesini ve Diyanet İşleri Reisliğine **tensip olunan vaaz mevzularının** da tasdikli bir listesinin acele gönderilmesini rica ederim 28.10.1937" Akın, *Din Eğitimi*, s. 285.

¹⁰ M. Emin Saraç bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Bir defasında Hüsrev Efendi'yi buradan emniyete götürmüşler. Koltuğunda Buhari-yi Şerif var. Demişler ki; "Hoca ders vermenin yasak olduğunu bilmiyor musun?" Hüsrev Efendi demiş ki: "Ben ne yapıyorum biliyor musun?" İşte okuttuğum kitap.. Komiser "Ben ne anlarım "deyince Hocaefendi; "Anlamazsan beni neye çağırдың?" cevabını vermiş. Sonra serbest bırakmışlar." bkz. http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=2196&ctgr_id=59, Son erişim tarihi: 5.10. 2018. Yine Hüsrev efendinin bir öğrencisi olan Abdülhalim Akkul, hocanın dersler sebebiyle pek çok defa karakolda gecelediğini ve defalarca mahkemeye çıktığını aktarmaktadır. Bkz. http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=2268&ctgr_id=98. Son erişim tarihi: 5.10. 2018.

yin edilmiş ve aynı zamanda Medresetü'l-Mütehassisîn'de Tasavvuf Tarihi dersi okutmuştur.¹¹

Abdülhakim Arvasî Efendi, İstanbul'daki ikameti esnasında pek çok camide tefsir dersleri vermiş ve ders okuttuğu camiler ile burarlarda okuttuğu kitapların isimlerini bir not halinde kaleme almıştır.¹² İlgili notta bu derslerin bir kısmını da Fatih Camii'nde yaptığı "...Bu müddet zarfında bundan başka olarak Fatih Cami-i Şerifinde birkaç sene Nimetullah¹³, Ebu's-Suud¹⁴ ve Tâcü't-Tefasir olan Huseyn-i Kaşifi¹⁵'nin tefsirlerinden..." ifadelerinden anlaşılmaktadır.

B. Tahir (Olgun) el-Mevlevî (ö. 1951)

1877 yılında İstanbul Fındıkzade'de doğan Tahir el-Mevlevî, tahsilini Gülhane Askerî Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî'de tamamlayarak Bâb-ı Seraskerî'de mülâzım olarak göreve başladı. Bu arada Fatih dersiamlarından Filibeli Râsim Efendi ve Mehmed Esad Dede'nin derslerine devam ederek mesnevîhanlık icâzetnâmesi aldı. Esad Dede'nin aracılığıyla Mehmed Celâleddin Dede'ye intisap etti. Esad Dede ile yaptığı hac yolculuğu sırasında Kahire, Mekke ve Medine'de ilim ve tasavvuf ehlinin sohbetlerine katıldı.

¹¹ Hayatı hakkında Bkz. Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvasî" *DİA*, I, 211.

¹² M. Emin Saraç hocada aslı bulunan bu vesikada şöyle yazılıdır: "Hicretimizin mebdei (başlangıcı) olan bin üç yüz sene-i hicriyyesinin şehri recebi ibtidâsından itibaren dördüncü recep yani 1337 senesi recebinde Bayezid Camiinde tefsire Fatihahân olduk. Sırf bu derse mahsus olarak vaz' olunan kürsüde 1348 ve 1349 seneleri Ramazan ayları ile, -bir iki ders müstesna olmak üzere- her hafta Pazar, Salı ve Perşembe günleri bila fasıla (aralıksız) devam ederek işte bi-inayetillahi teala (Allah Teala'nın yardımıyla) 1356 sene-i hicriyyesinde ki cem'an (toplam) yekûn yirmi senenin ikmaline karib bir zamanda hatime-i hân ven-nas olduk. Süre-i Bakara'nın nihayetine kadar Ebus'-Suud Efendi Tefsirinden, Onu müteakib sure-i Kehf'in ibtidâsına kadar ibaresi selis ve leziz olan Nimetullah tefsirinden, ondan sonrasını da tefâsirin en makbul ve müşkili olan Beyzavi tefsirinden okutulmuş ve hitama erilmiştir ki, bu suretle tefsirin kıraati pek az kimselere nasib ve müyesser olmuştur. Bu müddet zarfında devam eden zevat sıcak ve soğuk demeyerek bir kısmı heman yüzde doksanına bir kısmı da nısfına (yarısına) bir kısmı da sülüsüne (üçte birine) devam etmişlerdir. Bu müddet zarfında bundan başka olarak Fatih Cami-i Şerifinde birkaç sene Nimetullah, Ebu's-Suud ve Tâcü't-Tefasir olan Huseyn-i Kaşifi'nin tefsirlerinden ve yine Sinan Paşa Camii Şerifi'nde birkaç sene *Şir'atü'l-İslam*, *Şifâ-i Şerif* ve *Hulasatü'l-vefa fi ahbari dari'l-Mustafa* ve Üsküdar'da Yeni Cami'de birkaç sene ba'de'z-zuhr (öğleden sonra) muhtelif tefsirler, Eyüp Camii kebirinde her Cuma ba'de'z-zuhr ve Ağa Camiinde her Cuma badelasr (ikiden sonra), Arab Camii şerifinde birkaç ay, Yer altı Camii şerifinde bir iki ay, Kasımpaşa Camii şerifinde bir iki sene, Kadıköy ve Bakırköy camilerinde birkaç sene muhtelif tefsirlere devam edilmiştir." Bu yazı, Eyüp Sultan civarındaki Kaşgari Tekkesi son Postnişini olan es-Seyyid Abdülhakim Arvasî Hazretlerinin İstanbul Cevamii (camilerindeki) şerifesindeki hademat-ı mergûbe (saygıdeğer hizmetleri) ve meşkûresinin vesikasıdır."

¹³ Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivanî'nin (ö.920/1514) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, isimli tasavvufî/işarî mahiyetteki tefsiridir. Bkz. Abdülbaki Turan, "Baba Ni'metullah Nahcivanî ve "el- Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye" İsimli Tefsiri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sayı: 1, s. 61-76.

¹⁴ Sultanü'l-müfessirin, hatibü'l- müfessirin, hatimetü'l-müfessirîn gibi lakapları tefsir alanındaki üstünlüğüne işaret eden Ebu's-suud Efendi (ö. 982/1574) tarafından kaleme alınan *İrşadü'l-aklîs-selîm* isimli tefsir, gerek müellifinin şöhreti, gerekse alandaki üstünlüğü dolayısıyla Osmanlı medreselerinde sıklıkla okutulmuştur. Eser hakkında geniş bilgi için Bkz. Süleyman Ateş, "İrşadü'l-aklîs-selîm", *DİA*, XXII, 456.

¹⁵ İranlı müfessir, mutasavvıf ve şair Hüseyin Vâiz Kaşifi'nin kaleme aldığı *Mevâhib-i aliyye* isimli tefsir Osmanlı medreselerinde çokça okutulmuş hatta tercümesi yapılmıştır. Eser ve müellifi hakkında bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kaşifi", *DİA*, XIX, 16.

Mekke Şeyhul-meşâyih Ahmed er-Rifâî kendisine Kâdirî ve Rifâî tarikatlarından icâzetnâme verdi. Hac dönüşünde Yenikapı Semâzenbaşı Karamanlı Hâlid Dede'den semâ çıkardı ve dönemin en iyi semâzenleri arasında yer aldı. Memuriyetten istifa ederek 1001 günlük çileye girdi.¹⁶

Tahirü'l-Mevlevî'nin hocası Mehmet Esad Efendi, yarım asra yakın Fatih Camii'nde Mesnevî okutmuş, onun vefatından sonra Karahisarlı Ahmet Efendi oraya Mesnevîhan olmuştu. Onun vefatından sonra bu ders Tahirü'l-Mevlevî'ye verilmiş, haftada bir, Cumartesi günleri, Hünkâr Mahfeli'nin altında 20 Ağustos 1923'ten 7 Aralık 1925 tarihine kadar Mesnevî¹⁷ takrir etmiştir.¹⁸

C. Hazmî Efendi (M. Hazmi Tura ö. 1960)

Uşşakî Şeyhlerinden M. Hazmî Tura'da Fatih Camii'nde ders verenlerdendir. Tahir el-Mevlevî'den sonra Cumartesi günleri Hünkâr Mahfeli'nin altında yapılan bu derslerde Mesnevî okutulmakta olup bu dersin pek çok takipçisi vardı.¹⁹

D. Kulalı Emin Efendi (ö..1961)

Son halife Abdülmecid Efendi (ö. 1944) huzurunda yapılan son Huzur dersinin²⁰ muhataplarından Kulalı Hafız Mehmet Emin Efendi²¹ de gerek Osmanlı devrinde dersiamlık, müderrislik, fetvahaneye mülazımlığı; gerekse Cumhuriyet döneminde Adliye Vekâleti'ndeki resmî görevlerinin²² yanında Fatih Camii'nde ders okutmuştur.

M. Emin Saraç hocamızın aktardığına göre; Kulalı Emin Efendi, Cuma namazından sonra Fatih Camii'nde İmam odası önündeki direğin kible tarafında ders okuturdu.²³

E. Mekkî Efendi (Ahmed Neyyir Mekkî Üçışık ö. 1967)

Medresetü'l-Mütehasisîn müderrislerinden Şeyh Abdülhakim Arvâsî'nin oğlu olan Mekkî Efendi 1896 yılında Van/Başkale'de doğmuş, 1919 yılında İstanbul'a gelmiştir. Van'da Şa'baniyye med-

¹⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Âlim Kahraman, "Tahirü'l-Mevlevî", *DİA*, XXXIX, 408.

¹⁷ Mesnevî, Mevlana Celâleddin Rumî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mesnevî, yüzyıllar boyu mevlevî tekkelerinde, selâtin camilerde, dârülmesnevîlerde ve padişah saraylarında Mesnevîhânlar tarafından okutulmuştur. Mesnevî hakkında bkz. Semih Ceylan, "Mesnevî", *DİA*, XXIX, 325-334. Mesnevî Fatih Camii'nde de okutulmuştur.

¹⁸ Bkz. http://akademik.semazen.net/article_detail.php?id=675. Son erişim tarihi: 5.10. 2018.

¹⁹ Ahmet Turan Arslan, kişisel notları. Görüşme tarihi, 5.10.2018.

²⁰ Huzur derslerinin sonuncusu Hicrî 1341, Nisan/Mayıs 1923'te yapılmıştır.

²¹ Ebu'l-ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, nşr. İsmet Sungurbey, İstanbul, 1956, I, 606.

²² Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1980, III, 182,183.

²³ Murat Ustakurt (M. Emin Saraç'ın öğrencisi), M. Emin Saraç'tan naklen, (kişisel notları). Görüşme tarihi, 5.10.2018. Kulalı Emin Efendi'nin bu derslerde hangi kitabı okuttuğu tespit edilememiştir.

resesinde okuyan Mekkî Efendi aynı zamanda babası Abdülhakim Arvâsî ve amcası Taha Efendi'den okumuş, İstanbul'a gelmeden Sarf, Nahv, Mantık, Belâgat, Kelâm, Hanefî ve Şâfiî fıkhi ile usul-i fikh tahsil etmiştir. Mekkî Efendi İstanbul'a geldikten sonra Sahn Medresesi'nden (İstanbul Fatih Medresesi'nin yüksek kısmından) 1924 senesinde mezun oldu. Medresenin son mezunlarındanır. Mekkî Efendi, bir müddet ilk mektep muallimliği yapmış, daha sonra Üsküdar ve Kadıköy müftülüklerinde bulunmuş, 6 Eylül 1967 tarihinde Kadıköy Müftüsü iken vefat etmiştir.²⁴

Cumartesi ve Pazar günleri öğleden sonra Fatih Camii'nde – kible yönünde- imam odasının önündeki sağ arka direğin dibinde ders yapan Mekkî Efendi Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl* isimli tefsirini okuturdu.²⁵ Ayrıca Sa'dî-i Şirâzî'nin (ö.691/1292) *Gülistan*'i²⁶ da Mekkî Efendinin okuttuğu kitaplar arasında gösterilmektedir.²⁷

2. Cemaate Yönelik Hadis Dersleri

Fatih Camii'nde Osmanlı döneminden beri devam eden Tefsir, *Mesnevî*, *Gülistan* gibi klasik eserler yanında uzmanları tarafından hadis dersleri de verilmiştir. Bu ders halkalarının bazılarında bütünüyle hadis okutulmamış, farklı alanda kitaplar da takrir edilmiştir. Ancak ders hocasının asıl uzmanlık alanı ve okutulan kitapların yoğunluğu sebebiyle bu başlıkta değerlendirilmiştir.

A. Hüsrev (Aydınlar) Efendi (ö. 1953)

Günümüzde Makedonya sınırlarında kalan Struga'da doğan Hüsrev Efendi 1910 yılında İstanbul'a gelmiş, Süleymaniye Medresesinden 1919'da mezun olmuş, daha sonra dersiamlık rütbesi almıştır. Ailesine nispetle Arnavud Hüsrev Hoca olarak da bilinen Hüsrev Efendi, her türlü baskıya rağmen fahrî olarak ders vermeye devam etmiş, İstanbul İmam Hatip okulunun açılışından itibaren iki sene orada da derslere girmiştir. Arapça ve Fıkıh alanında çok yetkin olsa da asıl uzmanlık alanı hadis olan Hüsrev efendinin Muzafer Ozak, Salih Şeref, Abdülhalim Akkul, Hüseyin Karagözoğlu, Mahmud Bayram, Yaşar Tunagür, Sadık Fidancı, M. Emin Saraç, Erzurumlu Mustafa Necati Efendi, H. İsmail Turan ve Abdullah Nâim

²⁴ Hayatı hakkında bkz. A. Faruk Meyan, *İslam Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1970, I, 122; <http://www.huseyinilmisik.com/ahmetmekkiefendi.htm>, son erişim tarihi: 7.10.2018.

²⁵ Murat Ustakurt, , kişisel notları. Görüşme tarihi, 5.10.2018. Eser hakkında yukarıdaki bilgilere bakınız.

²⁶ Salgurlu hânedanından Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî için Sadî-i Şirazî tarafından kaleme alınan *Gülistan*, sanat değeri bakımından taklit edilemeyen bir eser olarak tavsif edilmiştir. Münâcât, na't ve yazılış sebebini anlatan bir önsözden sonra padişahların hal ve hareketlerini, dervişlerin ahlâkını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği, güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet âdabını konu alan sekiz bölüm halinde düzenlenmiştir. Eser hakkında bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Gülistan", *DİA*, XIV, 240.

²⁷ Ahmet Turan Arslan, Ali Yakup Cenkçiler'den naklen. Görüşme tarihi, 5.10.2018.

Şener gibi talebeler onun derslerine katılmışlardır.²⁸ Vefatına kadar ders vermeyi sürdüren Hüsrev Efendi, kızının vefat günü dahi dersini aksatmamıştır. Cenaze günü öğrencilerin ders yapmama tekliflerini geri çevirerek ders bittikten sonra mezarlığa gitmesi²⁹ onun derse verdiği ehemmiyeti gösteren önemli delillerdendir.

Hüsrev Efendi, sadece vaaz verme yetkisi olmasına rağmen Fatih Camiinde düzenli olarak dersler vermiş, sonraki yılların pek çok hocasının eğitimine vesile olmuştur. Nitekim M. Emin Saraç Hoca, 1943 yılında İstanbul'a geldiğinde Fatih Camii'nde en çok ders okutunun, Hüsrev efendi olduğunu söylemektedir.³⁰

1. Ders Zamanı ve Mekanı

Öğrencilerinin anlattığına göre Hüsrev Efendi Fatih Camii'ndeki derslerini her gün ikindi namazlarının akabinde yapardı.³¹ Ders yeri olarak, -hocası Molla Rebî'in de ders yaptığı- minberin sağ tarafını tercih ederdi. Ancak Buharî derslerini, -kible istikametinde- sağ ön köşede bulunan pirinç parmaklıklarla çevrili maksûrede okuturdu.³²

2. Okuttuğu Kitaplar

Hüsrev Efendi, Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların bir kısmını Fatih Camii'ndeki derslerinde takrir etmiştir. Bu derslerinde her gün aynı kitaplar okunmaz, Hüsrev Efendi her kitap için özel gün tayin ederdi. Aşağıda Hüsrev Efendi'nin Fatih Camii'nde okuttuğu kitaplar zikredilecektir.³³ Ayrıca Hüsrev Efendi'nin ders esnasında sadece metin okumadığı, gerekli durumlarda dirayet konusunda girdiği anlaşılmaktadır.³⁴

²⁸ Hüsrev Efendinin hayatı hakkında bkz. Bekir Topaloğlu, "Hüsrev Hoca", *DİA*, XIX, 30.

²⁹ M. Emin Saraç'tan naklen. Görüşme tarihi: 26.3.2008.

³⁰ Bkz. <https://defter-i-ussak.blogspot.com/2014/10/kahraman-bir-alim-ve-insan-kamil-husrev.html>. Son erişim tarihi: 05.10.2018.

³¹ Talebesi Abdullah Naim Şener, Hüsrev Efendi'nin 40 sene boyunca hergün ikindi sonraları Fatih Camiinde, kış gecelerinde yatsıdan sonra, yazın ise sabah namazından öğleye kadar evinde ders okuttuğunu aktarmaktadır. Bkz. http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=2268&ctgr_id=98. Son erişim tarihi: 05.10.2018.

³² M. Emin Saraç'tan naklen. Görüşme tarihi: 26.3.2008. Öğrencilerinin anlattığına göre, Hüsrev Efendi cami dışında, evinde de ders okutmaktaydı. Mesela M. Emin Saraç Hüsrev Efendi'nin evinde Kavaid ve *Merâh* okutmuştur. Ayrıca o, talabeleri ile yolda yürürken dahi onlara nasihatlerde bulunmaktadır. Nitekim M. Emin Saraç şöyle diyordu: "Bir gün camiden çıkıyoruz. Hüsrev efendi, kahvehaneleri göstererek; "Evladım, buraya oturmaya alışan şu ilimden zevk alamaz," demişti. Güzel bir tembihti. Bir gün de Şehzedebaşında "Direkler arası" denen bir yer vardı, iki tarafında sinema vardı. Oradan geçerken; "Şu sinemada resimlere bakan kimse bu ilimden zevk alamaz, nasip olmaz. Sakın oralara gitme," demişti. Bu tembihler vesilesi ile dokuz sene Kahire'de kaldığım sürede bir defa bile sinemaya gitmedim. Yalnız defa İstanbul'un fethini anlatan bir film gelmişti. Ezherli talebe arkadaşların ısrarıyla, vatan hasreti ile onu görmek için gittik. Hüsrev Efendi bize böyle güzel tembihler yapmıştı. Allah rahmet eylesin." http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=2196&ctgr_id=59. Son erişim tarihi: 05.10.2018.

³³ Hüsrev Efendi'nin okuttuğu kitaplar, kendisinden ders alan M. Emin Saraç ile yapılan söyleşilerden aktarılmaktadır.

³⁴ Öğrencilerinden M. Emin Saraç derste ki ızdırap hadis tarifini nasıl açıkladığını hala hatırlarım demiştir.

a. Sahîhu'l-Buhârî

Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/870) tarafından kaleme alınan eserin tam ismi “*el-Câmi’u’l-müsnedi’s-sahîhi’l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve ey-yâmihi*” olarak ifade edilmektedir. Sadece sahih hadisleri derlemek amacıyla kaleme alınan *Sahîhu’l-Buhârî*, pek çok alime göre Kuran-ı Kerim’den sonra en sahih kitap olarak kabul edilmiş, yüzyıllar boyu İslam dünyasında en çok itibar gören eserlerden sayılmıştır.³⁵

b. Camiu’t-Tirmizî

Buhârî’nin öğrencisi Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö. 279/892) tarafından kaleme alınan *Cami’* türündeki eserin tam ismi *el-Camiu’l-muhtasar mine’s-süneni an Resûlillah (s.a.s.) vemâ aleyhi’l-amel* olarak nakledilmektedir. Tirmizî’nin, eserde zikrettiği hadislerin peşinde dereceleri hakkında bilgi vermesi, önceki alimler tarafından uygulanan hükümlerdeki kaynaklık durumuna işaret etmesi ve o konuda hadisi bulunan diğer sahabîlere işaret etmesi, kitabın öne çıkan özellikleri olarak ifade edilmektedir.³⁶

c. eş-Şifâ bi ta’rîfi hukûkî’l-Mustafâ

Kadı İyaz (ö. 544/1149) tarafından yazılan ve Hz. Peygamber’in Müslümanlar üzerindeki haklarına temas eden eserdir. Müellif, kendisinden Resûl-i Ekrem’in yüceliğini, ona gösterilmesi gereken saygıyı, bu saygıda kusur edenlerin durumunu anlatan bir kitap yazması istendiği için bu çalışmayı yaptığını ve Resûlullah’ın müslümanlar üzerindeki haklarını da ortaya koyduğu eserini hicrî 535 yılında kaleme aldığını belirtmektedir. Ayrıca *eş-Şifâ*’yı Resûl-i Ekrem’in peygamberliğini inkâr eden ve mucizelerine dil uzatanlar için yazmadığını, kitabını Resûlullah’ın davetini kabul edenlerin ona olan sevgisini arttırmak, sünnetine daha fazla sarılmalarını sağlamak ve imanlarını kuvvetlendirmek amacıyla telif ettiğini söylemektedir.³⁷ Eser, bütün İslam dünyasında rağbet görmüş, Osmanlı medrese ve camilerinde bu kitabı okutanlara özel “Şifahânlık” rütbesi tayin edilmiştir.³⁸

d. el-Ezkâr

İmam Nevevî (ö. 676/1277)’nin kaleme aldığı eserlerden biri, zikir ve duaya dair hadisleri bir araya getiren *el-Ezkâr* isimli eserdir. Tam ismi *Hilyetü’l-ibrâr ve şîârü’l-ahyâr fî telhîsi’d-de’avât*

³⁵ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 57.

³⁶ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 129.

³⁷ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ”, *DİA*, XXXIX, 134.

³⁸ Şifa kitabı ve eserin Osmanlı’daki konumu için bkz. Ahmet Yılmaz, *Kadı İyaz’ın Kitabü’s-Şifa Adlı Eseri Ve Osmanlı’da Şifahanlık Geleneği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

ve'l-*ezkârî'l-müstehabbe fi'l-leyî ve'n-nehâr* olan eser hakkında; "Evi-
ni sat, *Ezkâr al*" denilecek kadar rağbet görmüştür.³⁹

Hüsrev Efendi, haftanın belirli günlerinde yukarıdaki hadis ki-
tapları yanında *Kuşeyrî Risalesi*⁴⁰, *İhyâu ulûmi'd-dîn*⁴¹, *Kadı Beyzâvî*
*Tefsiri*⁴² ve *el-Hidâye*⁴³ gibi farklı alanlarda eserler de okutmuştur.

A. Muhaddis İbrahim Efendi (ö. takriben 1950)

Fatih Camiinde 1950 öncesi ders okutanlardan biri de Muhaddis
İbrahim Efendi'dir.⁴⁴ Muhaddis İbrahim Efendi'nin, Fatih Camii'nde
Hünkâr mahfelinin altında haftanın belirli günlerinde *Sahih-i Müs-
lim*⁴⁵ ve *Mişkâtü'l-mesâbih*⁴⁶ derslerini okuttuğu bilinmektedir.⁴⁷

³⁹ Eser hakkında bilgi için bkz. Selman Başaran, *Ezkâr, DİA*, XII, 66.

⁴⁰ Meşhur mutasavvıf ve kelam alimi Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) tara-
fından, tasavvufun temeli olan konuların Sünnî akîdeye tam anlamıyla uyduğunu ortaya
koyarak sûfilere Sünnî çevrelerde uğradıkları eleştirilere cevap vermek, ayrıca onların
bu çerçevede dışına çıkmalarını önlemek amacıyla kaleme alınan eser, Tasavvuf tarihinin en
önemli kaynaklarından olup Osmanlı medreselerinin temel eserlerinden sayılmaktadır. Eser
hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", *DİA*, XXVI, 474.

⁴¹ Eş'arî kelâmcısı, Şafîî fakihî ve mutasavvıf gibi özellikleri ile öne çıkan İmam Gazzalî (ö.
505/1111) tarafından başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa
amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eser İslâm ümmeti için bir ıslah pro-
jesi niteliğinde kaleme alındığını göstermektedir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa
Çağrı, "İhyâu ulûmi'd-dîn", *DİA*, XXII, 10.

⁴² Meşhur müfessir, Şafîî fakihî ve Eş'arî kelâmcısı Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286) tarafından ka-
leme alınan ve bir ıcaz (ihtisar) harikası kabul edilen *Envârü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl* adlı
eseri onun tefsirciliğini gösteren en önemli kaynaktır. Beyzâvî'nin kendisinden önceki baş-
lıca tefsir kitaplarını ustaca özetlediği, âyetlere getirdiği yorumlar yanında dil kaidelerine
dayanarak geniş açıklamalarda bulunduğu bu eser Osmanlı medreselerinde çokça kullanılan
kaynaklardan olmuştur. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*,
VI, 100.

⁴³ el-Hidâye, meşhur Hanefî fakihî el-Merğînânî (ö. 593/1197) tarafından kaleme alınan ve
Hanefî fikhinin en tanınmış ve muteber metinlerinden biridir. Aynı müellifin, Kudûrî'ye ait
el-Muhtasar ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Câmiu's-sağîr'inde mevcut meseleleri
bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Mer-
ğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*'yi önce *Kifâyetü'l-müntehâ* adıyla şerhetmeye başlamış, ancak
eser büyük bir hacme ulaşınca okuyucuya bıkkınlık vereceğini ve kullanım zorluğu sebebiyle
yeterince faydalı olmayacağını düşünerek kaleme alınan el-Hidâye' Osmanlı medreselerinin
en çok tercih edilen kitapları arasında olmuştur. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz
Kallek, -el-Hidâye, *DİA*, XVII, 472.

⁴⁴ Muhaddis İbrahim Efendi'nin kimliği hakkında bilgi tespit edilememiştir. Ancak kendisinden
ders alan M. Emin Saraç'ın anlattığına göre 1950 öncesi gayet yaşlı bir hoca olan İbrahim
Efendi, Zeyrek civarında oturur, camiye gelirken kendisine yardımcı olduğunda dua ederdi.
Bu bilgiden hareketle 1950 civarında vefat ettiğini söylemek mümkündür. Mehmed Zahid
Kotku hocaefendinin de zaman zaman Muhaddis İbrahim Efendi'den sözettiği, İskenderpaşa
Camiî civarında oturduğunu söylediği ifade edilmektedir.

⁴⁵ Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) tarafından kaleme alınan *el-Câmiu's-sahîh* de sadece sahih
hadisleri toplayan iki eserden biri olarak İslam dünyasında en çok kabul göre eserlerden
kabul edilmektedir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh",
DİA, VII, 124.

⁴⁶ Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122)'nin güvenilir kaynaklardan derlediği hadisleri bir araya ge-
tirme amacıyla kaleme aldığı *Mesâbihu's-sünne* isimli eseri İslam dünyasında rağbet görmüş
ve üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340) de bu kitap üzerine
Mişkâtü'l-mesâbih'i yazmış, esere bazı ilavelerde bulunmuş, çeşitli açıklamalar ve sınıflan-
dırmalar ile kitabı zenginleştirmiştir. Bu özellikleri ile çok rağbet gören eser çeşitli dillere
tercüme edilmiş ve üzerine pek çok şerh yapılmıştır. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. İbra-
him Hatiboğlu, "Mesâbihu's-sünne", *DİA*, XXIX, 258.

⁴⁷ Yüksek, *Hatırlarım*, s. 20; Ustakurt, Kişisel notları, görüşme tarih: 4.10.2018.

3. Özel Öğrenci Yetiştirmeye Yönelik Hadis Dersleri

Fatih Camii'nde cemaate yönelik okutulan dersler yanında özel öğrenci yetiştirmek amacıyla verilen dersler ve hocalarına işaret edilecektir.

A. Fatih Camii Kayyımı Karasakallı Mehmet Efendi (ö. ?)

Fatih Camii Kayyımlarından Karasakallı lakabıyla meşhur olmuş Mehmet Efendi, hadis bilgisi ile öne çıkmaktadır. M. Emin Saraç, Mehmet Efendi'nin, kendisindeki ilmî gayreti görünce *el-Camii'u-sağîr'in Münâvî Şerhi*'ni⁴⁸ Hünkâr Mahfeli altında serd usulüyle okutarak iki ayda tamamladığını söylemektedir.⁴⁹

B. Fatih Camii Baş İmamı Ömer (Aköz) Efendi (ö. 1952)

1889 yılında Kastamonu'da doğan Ömer Efendi, hıfzını ve Rüşdiye tahsilini Kastamonu'da tamamlamış, Kastamonu Nûmâniye Medresesi müderrisi Ahmed Efendi'den 1912'de hafızlık belgesini, 1913 yılında İstanbul'a gittikten sonra Debbâğ Yûnus (bugünkü ismiyle Tabak Yunus) Camii imam-hatibi Hasan Sabri Efendi'den aşere takrîb ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr*'ini okuduğuna dair icazetnamesini aldı. *Tayyibe*'nin ezberinde olduğu bilinmektedir. Daha önceki müderris ve imamlık görevlerinden sonra 1936'da görevini naklettiği İstanbul'da Üsküdar-Beylerbeyi Abdullah Ağa, Büyük Selimiye ve Fâtih Camii imamlığı Fâtih Camii başimamlığı, aynı zamanda Mushafları Tetkik Heyeti âzalığı ve reisliği vazifelerinde bulundu. Vefatına kadar sürdürdüğü bu iki görevi yanında, İstanbul İmam-Hatip Okulunda Kur'ân-ı Kerîm, Arapça ve fıkıh dersleri okutmuş, 1952 yılında Kastamonu'dan Ankara'ya dönerken trafik kazasında vefat etmiştir.⁵⁰

Ömer Efendi, camide sonraki yılların pek çok kıraat üstadının eğitimine destek olmuş, Ta'lim ve Kıraat okutmuştur.⁵¹ M. Emin Saraç da kendisinden Tecvid, kıraat dersleri almış ve *Telhis*⁵² okumuştur.⁵³ Ömer Efendi derslerini sabah namazından sonra yapmıştır.⁵⁴

⁴⁸ Kısa hadislerin alfabetik olarak sıralandığı *el-Câmiu's-sağîr* isimli eser Suyutî (ö. 911/1505) tarafından yazılmış, Münâvî (ö. 1031/1622) tarafından *Feyzü'l-kadir bi-şerhi'l-Câmii's-sagîr* ismiyle şerh edilmiştir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mücteba Uğur, "el-Câmiu's-sagîr", *DİA*, VII, 113.

⁴⁹ Murat Ustakurt, Kişisel notları. Görüşme tarihi, 4.10.2018.

⁵⁰ Hayatı hakkında bkz. <http://www.kastamonur.com/hafz-oemer-fazl-akoez-hocaeefendi/>, Son erişim tarihi: 5.10. 2018.

⁵¹ Nitekim Mehmet Ali Sarı hoca da eğitimi sırasında kendisinden ders aldığını ifade etmektedir. Bkz. <https://www.dunyabizim.com/soylesi/hafiz-mehmet-ali-sari-istanbulun-en-yuksek-binalari-camilerdi-h29256.html>. Son erişim tarihi: 5.10.2018.

⁵² Taftazânî'nin *et-Telhis fî'l-belâğa* isimli eseri.

⁵³ Ömer Efendi'nin *Telhis*'i ayrıntılı bir şekilde okutmasından dolayı iki sene sürmüştür. Ömer Efendi, *Telhis*'i ezberinden takrir eder, bir önceki günün dersini tekrarlar, sonra da yeni ders verirdi. İsmail L. Çakan v.d., "Emin Saraç ile Fatih Camii Çevresinde...", *Altınoluk*, İstanbul, 1988, Sayı: 26, s.12.

⁵⁴ Yüksek, *Hatırlarım*, s. 11.

C. Fatih Camii Başkayyımı Süleyman Efendi (ö. ?)

Arnavutluktan gelen Süleyman Efendi, kendisini Fatih camiine vakfetmiş 60 sene görev yapmıştır.⁵⁵ *Sahih-i Buharî* icazeti de bulunan Süleyman Efendi, hadis ilmine merakı ile tanınmış, kendisinin sürekli *Sahih-i Buharî* okuduğu bilinmekte, özel talebelerine de yine bu eseri okutmuştur. 1950 öncesinde 70 yaşlarında olduğu ifade edilen Süleyman Efendi'nin 1950-58 yılları arasında vefat ettiği belirtilmektedir.⁵⁶

D. Gümülcineli Mustafa Efendi (ö. 1972/73)

Ayaklı kütüphane diye meşhur olan Gümülcineli Mustafa Efendi, 1303/1885 yılında Gümülcine'de doğmuştur. Memleketinde hafızlık yapıp tahsiline de orada başlamış ve daha sonra tahsil için İstanbul'a gelmiştir. Fatih Camii Baş İmamı Mehmed Rasim Efendi'den, Fatih dersiamlarından Ohrili Hüsrev Efendi'den, Kalkandere'li Hüseyin Efendi'den ve Mustafa Asım Efendi'den ders okuyup icâzet almıştır. İslam hukukunu ve özellikle ferâiz ilmini çok iyi bilirdi. Ayrıca kendisi hattat ve müzehhibti. Şifalı bitkileri tanırdı ve eski tıp bilgilerine vakıftı. Havâs ilmini de bilirdi. Mustafa Efendi hiç evlenmemiş, kendisini ilme adanmış bir şahsiyet olarak tanınmaktadır. Fatih Kütüphanesi'ndeki kitapların tamamını iki defa gözden geçirdiği ve hangi bilginin hangi kitapta olduğunu hemen bildirmesiyle "Ayaklı Kütüphane" şöhretini kazandığı bilinmektedir.⁵⁷

İslamî eğitimin en sıkıntılı olduğu zamanlarda bile kendini ilme vermiş, gelecek vaadeden genç talebeleri onların uygun saatlerine göre ders saatlerinde eğitmiştir.⁵⁸ Nitekim Muzaffer Özak kendi eğitiminden bahsederken, gündüzleri çalışmak zorunda olmasından dolayı Gümülcineli Mustafa Efendi'nin kendisini, akşamları okuttuğunu aktarmaktadır.⁵⁹

Aynı zamanda eski başbakanlardan Necmettin Erbakan ve kardeşi, lise yıllarında Hüsrev Efendi'nin derslerine de katılmış, ancak Gümülcineli Mustafa Efendi onlar için özel bir program uygulayarak sarf-nahiv uygulamalı İslâmî ilimleri okutmuştur. Mustafa Efendi, yoğun bir ders programı takip eder, muhatabının durumuna göre

⁵⁵ İlk zamanları, geceleri de Fatih Camii'nde kalan Süleyman Efendi, yaşlanınca bekar talebe-hocalar için yaptırılan Üçbaş medresesine taşınmıştır. Fatih Camiinde kaldığı sürelerde caminin her tarafında teheccüd kıldığı aktarılmaktadır. İsmail L. Çakan v.d., "Emin Saraç ile Fatih Camii Çevresinde...", *Altınoluk*, İstanbul, 1988, Sayı: 26, s.12.

⁵⁶ Kendisinin belirttiğine göre M. Emin Saraç hocanın ilk icazeti Başkayyım Süleyman Efendi'dendir. Süleyman Efendi, Emin Saraç'a Buhari'nin ilk iki cildini okuttuktan sonra Mısır'dan geldikleri zaman kendisinin muhtemelen vefat edeceğini söylemiş ve icazet vermiştir. Yüksek, *Hatırlarım*, s. 66.

⁵⁷ Yüksek, *Hatırlarım*, s. 57.

⁵⁸ M. Emin Saraç, kendisinden aldığı eğitim sayesinde yurt dışına çıktığı zaman dil açısından hiç zorluk çekmediğini aktarmaktadır.

⁵⁹ <http://www.muzafferozak.com/otobiyografi1.html>. Son erişim tarihi, 5.10.2018.

dersleri düzenlerdi. Mesela kendisinden 7 sene boyunca ders alan M. Emin Saraç haftanın yedi günü ders okuttuğunu aktarmaktadır.⁶⁰

Mustafa Efendi, ders vermenin yasak olması sebebiyle, öğrencilerine ihtiyatı elden bırakmadan gizlice ders okutmuştur. Fatih Camii'nin Hünkâr mahfeline dört öğrenci⁶¹ aralıklarla gizlice çıkar, orada ders yaptıktan sonra kitapları bırakarak gizlice aşağı inermiş. Hünkâr mahfelinin fizikî açıdan ders okutmaya hiç müsait olmamasına rağmen –kar yağdığı zaman içeri girebilecek derecede bakımsız bir odada- derslerini hiç aksatmamıştır.⁶²

Gümülcineli Mustafa Efendi Osmanlı medrese geleneğinde okutulan pek çok kitabı özel yetiştirdiği öğrencilerine okuturdu. Bunlar arasında Sarf, Nahiv, Belagat, Mantık, Vaz', Adab kitapları başta olmak üzere Hadis, Usul ve Fıkıh kitapları da bulunmaktadır.⁶³

4. Özel Gruplara Yönelik Tedris Faaliyetleri

1951 yılında İmam Hatip Okullarının, 1959'da Yüksek İslam Enstitüleri'nin açılması ile birlikte örgün öğretimde ders gören öğrencilerin kendilerini daha da geliştirmek maksadıyla ek dersler araması bazı ders halkalarının açılması ile sonuçlanmıştır. Bu vesileyle Fatih Camii'nde de dersler başlamış, çoğunlukla öğrencilerin katıldığı bu halkalarda gerek alet ilimleri olan sarf-nahiv kitapları ve gerekse âlî ilimler olarak adlandırılan Fıkıh, Hadis, Usûl gibi dersler okutulmuştur. Aşağıda Fatih Camii'nde öğrenci yetiştirmek amacıyla uzun süre devam etmiş iki ders halkasından bahsedilecektir.

A. Sadreddin Yüksel (ö. 2004)

1920 yılında Konya Sarayönü'nde doğan Sadreddin Yüksel, küçük yaşta medrese eğitimi almış, doğuda Bitlis'in Hırkaşin, Norşin ve Ohin köylerinde ileri düzey okumalar yapmıştır. 1958 yılında Siirt Baykan İlçe Müftülüğüne atanan Yüksel, bu görevden ayrılarak tedrisata devam etmiştir. 1964 senesinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur'an-ı Kerîm meâl ve tefsiri hazırlamakla görevlendirilmişse de muhtelif sebeplerden dolayı proje yarım kalmıştır.

1966 yılında ailesiyle İstanbul'a taşınan Molla Sadrettin, İstanbul merkez vaizliği de yapmıştır. Sadrettin Yüksel İstanbul'da bulunduğu sürede çoğunlukla Fatih Camii'nde talebe yetiştirmiştir.

⁶⁰ M. Emin Saraç'ın anlattığına göre, Gümülcineli Mustafa Efendi öğrencileri ile beraber yolda giderken, gördüğü Arapça metinlerin sarf ve nahvî tahlillerini yaptırarak öğrencinin dil bilgisini geliştirmeye devam etmiştir.

⁶¹ M. Emin Saraç, Hüseyin Atay ve Kemal Işık olmak üzere üç kişilik halkaya daha sonra Ali Rıza Altunbay da katılmıştır.

⁶² Gümülcineli Mustafa Efendi hakkında Zeki Aslantürk, "bütün hayatımın hocası" demektedir. Bkz. Uğur Gözel, Halit Gürleyik, "Prof. Dr. Zeki Arslantürk'le Hayatı ve Çalışmaları Üzerine Söyleşi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, s. 174.

⁶³ M. Emin Saraç'tan naklen. Görüşme tarihi: 26.3.2008.

Sadrettin Yüksel öğrencisi İzzet Şener'in alttuğuna göre 1974 yılından itibaren Hafta içi Pazartesi Salı Çarşamba Perşembe öğlene kadar camide mihrabın sol tarafındaki köşede ders okuturdu. Bir yıl kadar ise Fatih Camii Kütüphanesi'nde ders okutmuştur. 1996 yılında göz damarlarında oluşan rahatsızlık sebebiyle tedris faaliyetini azaltmak zorunda kalan Yüksel, 2000'lerin başına kadar Hünkâr mahfelinin altında kalın gözlük ve büyüteç yardımıyla da olsa derslere devam ediyordu.⁶⁴ Sadrettin Yüksel, 2004 tarihinde vefat etmiştir.

Aşağıda onun öğrencilerine okuttuğu kitaplar zikredilecektir.⁶⁵ Ebû Tahir es-Secavendi, (ö.596/1200), *Metnü's-Siraciyye fi'l-feraiiz fi sevbihi'l-cedid*; Sadî-i Şirazî (ö. 691/1292), *Gülistan*; Mesud b. Ömer et-Teftazani, (öö.792/1390), *Şerhu'l-Akâid, Muhtasarü'l-meani*; Molla Fenari, (ö. 834/1431), *el-Fevaidü'l-Fenariyye fi'l-mantık*; Molla Câmi (ö. 898/1492), *el-Fevaidü'z-Ziyaiyye = Molla Câmi ale'l-Kafiye*; Ebu'l-Fadl es-Suyutî (ö. 911/1505), *Şerhu'l-Elfiyye fi'n-nahv*; Muhammed b. Ali el-Birgivi, (ö. 981/1573), *İmtihanü'l-ezkiya*; Molla Halil es-Siirdî (ö. 1843), *Mantık*; Ahmed b. Ebû Saîd Leknevi, (ö. 1130/1718), *Nurü'l-envar fi şerhi'l-Menar*. Bu kitaplar dışında bir miktar okuttuğu, *Beyzâvi Tefsiri, Mesnevî, Hidâye* gibi eserler de bulunmaktadır.

B. M. Emin Saraç

1950 sonrası Fatih Camiinde en uzun süre ders okutan hoca M. Emin Saraç'tır. Kendisi 1930'lu yıllarda⁶⁶ Tokat Erbaa'da doğmuş, babasından hafızlık yapmış, 1943 yılında İstanbul'a gelerek Ali Haydar Efendi, Hüsrev Efendi, Ömer Efendi, Muhaddis İbrahim Efendi, Süleyman Efendi, Gümülcineli Mustafa Efendi gibi alimlerden ders almış, 1950'de Mısır'a giderek Külliyyetü'ş-şerî'a'dan mezun olmuş, Kazâ (Yargı) bölümünde yüksek lisans yaparken Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır.

1958'de Mısır'dan döndükten hemen sonra tedris faaliyetine başlamış, İstanbul İmam Hatip Okulu ve İsmailağa Camiinde dersler vermiştir. Aynı zamanda Fatih Camii'nde derslere başlayan M. Emin Saraç, 1960 ihtilali sonrası dahil⁶⁷ derslerine altmış yıl ara vermeden devam etmiştir. Bu sürede farklı gün ve saatlerde dersler

⁶⁴ Bazı derslerine katılan Mehmet Erel'den naklen. 6.10.2018.

⁶⁵ Sadrettin Yüksel'in hayatı ve okuttuğu kitaplar, kendisinden uzun süre ders alan öğrencisi Akyazı Müftüsü İzzet Şener'den alınmıştır. Görüşme tarihi: 6.10.2018.

⁶⁶ M. Emin Saraç, doğum tarihini söylemeyi hoş karşılamamaktadır. Pasaportundaki doğum tarihi 1930'dur.

⁶⁷ M. Emin Saraç, 1960 İhtilali sonrasında Fatih Camii'nde "Sahih-i Buharî Dersi" vermek için izin istemiştir. Buna (İhtilal sonrası DİB Vekilliği yapan Sadeddin Evrin Paşa), "ahkâm hadislerini okutmayaacağına dair bir dilekçe ver, izin verelim," diye cevap verince, dilekçe yazmadan kurumdan çıkmıştır.

veren M. Emin Saraç hoca, günümüz İlahiyat ve Diyanet camiasından binlerce öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur.

M.Emin Saraç hocamız, Diyanet İşleri Başkanlığı Haseki Eğitim Merkezi'nin ilk açıldığı 1976-1979 yılları arasında Hadis (*Sünen-i Ebî Davud*) dersi vermiş, ilk dönemdeki çok değerli hoca arkadaşları Ali Yakup Cenkçiler, Abdurrahman Gürses ve Mehmet Rüşdü Aşikkutlu hocaefendi ile birlikte yüzlerce vaiz ve müftünün yetişmesine vesile olmuştur.

Her ne kadar burada zikredilecek bazı kitaplar olsa da yaklaşık 60 yıl boyunca yapılan derslerde okutulan kitap, yer ve zaman gibi bilgilerde değişiklikler olmuş, bazı eserleri bir defa okutulmuş, bazıları ise tekrar tekrar okutulmuştur.

❧ 1. M. Emin Saraç'ın Hadis Dışındaki Dersleri

Pazartesi- Perşembe her sabah 10.00-12.00 arası Fatih Camiinde daha çok imamlarla Molla Hüsrev'in, *ed-Dürer fî şerhi'l-Ğurer'i*, Şürünbilâlî'nin *Merak'ıl-felah'ı*, Kudûrî'nin *el-Lübâb'ı*, Mavsılî'nin *el-İhtiyar'ı* gibi fıkıh kitaplarını okutmuştur. Aynı zamanda *Beyzâvî Tefsiri*, *Hazin Tefsiri*, *Neseî Tefsiri*, Muhammed Ali es-Sabûnî'nin *Tefsîru ayâti'l-ahkâm'ı* gibi tefsir kitapları da bu halkada okunmuştur. Ragıb el-İsfehânî'nin *Tafsîlü'n-neş'teyn'i*, Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'si*, İmam Bûsirî'nin *Kasîde-i Bürde'si* gibi ahlak ve tasavvuf temelli eserler de yıllarca takip edilerek bitirilmiştir.

❧ 2. M. Emin Saraç'ın Hadis Dersleri

M. Emin Saraç'ın Fatih Camii'ndeki hadis derslerinde Kütüb-i Sitteli geniş açıklamalarla birlikte baştan sona iki defa okuttuğu bilinmektedir. Özellikle Cuma sabah namazından sonra Fatih Camii'nde daha çok ihtisas erbabının katıldığı *Sahih-i Buharî* dersi ayrı bir değere sahiptir. Zira bu derste, hoca ve bazı talebeleri *Sahih-i Buharî*'nin farklı şerhlerini takip ederek dirayet usulüyle metin okumuşlardır. Öte yandan Perşembe günleri ikindi namazından sonra *Mişkâtü'l-Mesâbîh* dersleri de yapmıştır.

Pazar günleri sabah namazından sonra Fatih Camii'nde cemaate de açık olan *Şifa-i Şerif* derslerinde kitap 10 defa baştan sonra okunmuştur. Ancak bazı seferlerde kitap bitince hemen *Şifa*'ya başlanmamış, arada *Esmâü'l-hüsnâ Şerhi*, Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye'si*, Abdullah Siraceddin'in *Muhammedün Rasulullah* ve *es-Salatü ala'n-nebi* isimli eserleri okunmuştur.

M. Emin Saraç hocanın derslerinde Ramazan geldiği zaman ders programında değişiklik yapılırdı. Mesela sabah namazlardan sonra Abdullah Siraceddin'in *es-Salatü ala'n-Nebi* ve *et-Takarrub ilallah'ı*,

Kuşeyrî risalesi, Nevevî'nin *Ezkâr'ı* gibi sadece Ramazan ayında okuttuğu eserler bulunmaktadır.

M. Emin Saraç hocanın ders okuturken takip ettiği bir yöntemi de belirli seviyeye gelen öğrencilerine ders okutma imkânı sağlamasıdır. Bu vesileyle yanında yetişen öğrencileri ilk zamanlarda hoca gözetiminde ders vermiştir. Mesela, Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan, Doç. Dr. Halil İbrahim Kutlay, Dr. Öğr. Üy. Ahmet Efe, Öğr. Gör. Hamdi Arslan gibi akademisyenler Fatih Camii'nde M. Emin Saraç huzurunda talebelere uzun süre ders vermiş hocalardır.

M. Emin Saraç hoca, Fatih Camii'ndeki derslerini caminin genellikle müezzın mahfeli, mihrab önü ve imam odasında yapmıştır.⁶⁸

Günümüzde sağlık sorunları sebebiyle 1958 yılından bu yana altmış yıldır devam ettirdiği Fatih Camii'ndeki derslerini bırakarak evinde ders vermek zorunda kalan M. Emin Saraç hocaefendininin *Şifa-i Şerîf*, *Sahih-i Buhârî* ve *Mişkâtü'l-Mesâbih* gibi dersleri İlahiyat Fakültesi'ndeki öğretim üyesi ve doktora yapmakta olan öğrencileri tarafından devam ettirilmektedir.

5. Hem Cemaate Hem de Öğrencilere Yönelik Okutmalar

A. Ali Özek

1932 yılında doğan Prof. Dr. Ali Özek, Mısır el-Ezher Üniversitesi'nden mezun olmuş, Yüksek İslam Enstitüsü ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyeliğinden emekli olmuştur. 1970 yılından itibaren Fatih Camii'nde dersler vermiştir. Bu derslerde 25 yıl süreyle Zemahşerî'nin *Keşşâf Tefsiri*'ni takip etmiştir. Aynı zamanda *Sahih-i Buhârî* ve *Riyâzu's-salihîn* dersleri de vermiştir.⁶⁹

B. Ahmet Turan Arslan

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Öğretim Üyesi 1949 doğumlu Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan da Fatih Camii'nde 1996-2015 yılları arasında Cumartesi günleri öğle namazından sonra minberin sağ tarafında *Tarîkat-i Muhammediyye* ve *Kaside-i Bürde* okutmuştur.⁷⁰

6. Sadece Cemaate Yönelik Okutmalar

Nurettin Uzunoğlu (ö. 2013)

Aslen Kütahya'lı olan Prof. Dr. Nurettin Uzunoğlu hukuk profesörü olup yıllarca Fatih Camii'nde Müezzın mahfeli altında *Hak Dini*

⁶⁸ Emin Saraç Hocanın burada okuttuğu belirtilen kitaplar, Fatih Camii'nde okuttuğu eserler olup evinde veya muhtelif yerlerde çok daha fazla eser okuttuğuna işaret edilmelidir.

⁶⁹ Şahsi görüşme notları. 4.10.2018.

⁷⁰ Ahmet Turan Arslan il şahsi görüşme. 2.10.2018.

Kuran Dili tefsirini takip etmiştir. Aynı halkayı aralıklarla da olsa Fatih İlkokulu Emekli Müdürü Mahmut Erdoğan devam ettirmektedir.

7. Fatih Kütüphanesinde ve Güncel Dönemdeki Özel Ders Halkaları

Fatih Camiinde Okutulan Derslere ek olarak Fatih Camii Kütüphanesi'nde yaklaşık üç yıl devam eden dersleri de zikretmek gerekmektedir. Bu dersler 1976-77-78 yıllarında hafta sonları yapılmıştır. Bu derslerde Ali Fikri Yavuz, *Feraiz*; Ahmet Vanlıoğlu Hallaf'ın *Usul-ü Fıkhi'nı*, Prof. Dr. Ali Özek *Keşşaf'ı*, Mehmet Savaş ise *Hidaye'yi* okutmuştur.⁷¹

Günümüzde de akademi camiasından öğretim üyeleri, tefsir, akaid ve hadis alanında eserler okutmaya devam etmektedir.

Değerlendirme

1950 öncesi genel cemaate ders verenlerin, müderris ve der-siâm veya toplumda kabul gören, tanınmış alimlerden olduğu dikkat çekmektedir. Hüsrev Efendi, Tahir el-Mevlevî, Kulalı Emin Efendi, Hazmî Efendî bu konuda meşhur örneklerdir. Özel gruplar ise kendini yetiştirmiş ve birilerine faydalı olmak isteyen hocaların tespit ettikleri özel öğrencilere verdikleri derslerden oluşmaktadır.

Ders dinleyenlerin yaşları açısından dikkat çekici bir durum bulunmaktadır. 1950 öncesi Fatih Camii'ndeki ders halkalarına katılanların büyük oranda yaşlı kimselerden oluştuğu, çok az sayıdaki genç talebelerin dikkat çektiği görülmektedir. 1960 sonrasındaki halkalarda ise çoğunlukla İmam Hatip Okulu veya Yüksek İslam Enstitüsü gibi örgün öğretimde okuyan ve özel derslerle kendini yetiştirmek isteyen öğrencilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Okutulan kitaplar açısından 1950 öncesinde genel cemaate okutulan *Buhari*, *Müslim*, *Tirmizi*, *Kuşeyrî risalesi*, *İhyâ*, *Şifâ*, *Beyzavi Tefsiri*, *Mesnevî*, *Gülistan* gibi eserlerde Osmanlı geleneğinin devam ettirildiği görülmektedir. Özel Öğrenci yetiştirmeye yönelik okutmalarda ise klasik medrese eğitiminin verilmeye çalışıldığı, teknil-i nüsah terimiyle ifade edilen sarf-nahiv gibi alet ilimleri yanında Âli kitapları baştan sona okutma usulü benimsendiği anlaşılmaktadır.

1950 sonrası özel gruplara yönelik okutmalarda ise ders hocasının aldığı eğitimle uyumlu olarak kitap tercihinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Mesela Sadrettin Yüksel'in ders halkasında büyük oranda sarf, nahiv, edebiyat, belagat, mantık alanındaki eserler okutulmakta iken, M. Emin Saraç hoca Hadis başta olmak üzere Fıkıh, Tefsir, Ahlak, Şemâil, Belâgat gibi muhtelif alanlarda kitap seçmiştir.

⁷¹ İzzet Şener'den naklen. Görüşme tarihi: 6.10.2018.

5. OTURUM

Cumhuriyet Dönemi Fatih Camii'nde Hadis Eğitimi

Seyit Ali GÜŞEN

1950 öncesi genel cemaate yönelik bazı derslerde çok sayıda muhatap olsa da, bu dönemdeki asıl fayda veren eğitimin, öğrenciyi birebir eğitimle geleceğe hazırlayarak -hapse girme pahasına- ders okutan hocalarda olduğu dikkat çekmektedir. Mesela Emin Saraç'ı yetiştiren Başkayyım Süleyman Efendi, Kayyım Karasakallı Mehmet Efendi, Fatih Camii Baş İmamı Ömer Efendi, Gümülcineli Mustafa Efendi gibi alimler birebir, ya da çok az sayıda öğrenciye eğitim vermiştir.

1970'li yıllardan itibaren açılan dersleri ise muhatapları açısından üç kısma ayırmak mümkündür.

1. İmam Hatip okulları veya Yüksek İslam Enstitüsü gibi kurumların açılmasıyla oluşan ihtiyaç sebebiyle çoğunlukla İmam Hatip Okulu veya Yüksek İslam Enstitüsü'nde okuyan genç öğrencilerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Mesela Sadrettin Yüksel veya Emin Saraç hocaların ders halkaları bu şekilde özel amaca yönelik icra edilmekteydi.
2. 1970 sonrası derslerinin bir kısmı ise Prof. Dr. Nurettin Uzunoğlu, Mahmut Erdoğan örneğinde olduğu gibi sadece cemaate yönelik olup orta yaş ve üzerindeki muhataplara verildiği görülmektedir.
3. Prof. Dr. Ali Özek ve Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan'ın halkasında görüldüğü üzere bir kısmında hem cemaati, hem de öğrenci yetiştirme gayreti bulunmaktadır.

Hadis eğitimi açısından bakıldığı zaman da 1950 öncesinde cemaate yönelik, *Buhari*, *Müslim*, *Tirmizî*, *Şifâ* gibi klasik eserlerin okutulduğu görülmekte ise de 1950 sonrasında yukarıdakilere ilaveten başka kitapların da eklendiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Fatih Camii'nde ders okutulduğu dönemlerde hadis eğitiminin sürekli devam ettiğini söylemek mümkündür.